

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ • ІНСТИТУТ АРХЕОЛОГІЇ НАН УКРАЇНИ

АРХЕОЛОГІЯ

НАУКОВИЙ ЖУРНАЛ – ЗАСНОВАНИЙ У 1947 Р.
ВИДАЄТЬСЯ ЩОКВАРТАЛЬНО

КИЇВ • 4•2024

Головний редактор

ЧАБАЙ В. П., член-кореспондент НАН України, Інститут археології НАН України

Редакційна колегія

БОЛТРИК Ю. В., кандидат історичних наук, Інститут археології НАН України

БОРОФКА Н., доктор хаб., Німецький археологічний інститут, Німеччина

БУЙСЬКИХ А. В., член-кореспондент НАН України, Інститут археології НАН України

ГАРДІ С. Е., PhD, Норвезький інститут у Римі Університету в Осло, Великобританія

ДЖІНДЖАН Ф., професор, доктор хаб., почесний професор університету Париж 1 Пантеон Сорбонна, Франція

ЗАЛІЗНЯК Л. Л., професор, доктор історичних наук, Національний університет
«Києво-Могилянська академія»

ІВАНЧИК А. І., професор, Французький національний центр наукових досліджень, Франція

КАЙЗЕР Е., професор, доктор хаб., Вільний університет Берліну, Німеччина

ОТРОЩЕНКО В. В., професор, доктор історичних наук, Національний університет
«Києво-Могилянська академія»

ПЛАВІНСЬКИЙ М. О., кандидат історичних наук, Варшавський університет, Польща

ПОТЄХІНА І. Д., кандидат історичних наук, Інститут археології НАН України

РАБІНОВІЦ А., PhD, Техаський університет в Остіні, Сполучені штати Америки

ФОРНАСЬЄ Й., професор, доктор хаб., Галле-Віттенбергський університет імені Мартіна Лютера,
Німеччина

ХОХОРОВСЬКИЙ Я., професор, доктор хаб., Інститут археології Ягеллонського університету, Польща

ШЕВЧЕНКО Т. М., кандидат історичних наук, Інститут археології НАН України (відповідальний секретар)

ARHEOLOGIA

SCIENTIFIC JOURNAL – FOUNDED IN 1947
FREQUENCY: QUARTERLY

KYIV • 4•2024

Editor-in-Chief

CHABAI V. P., Corresponding Member of the NAS of Ukraine, Institute of Archaeology
of the National Academy of Sciences of Ukraine

Editorial Board

BOLTRYK Yu. V., PhD in History, Institute of Archaeology of the NAS of Ukraine
BOROFFKA N., Professor, Dr. Hab., German Archaeological Institute, Germany
BUIISKYKH A. V., Corresponding Member of the NAS of Ukraine, Institute of Archaeology of the NAS of Ukraine
CHOCHOROWSKI J., Professor, Dr. Hab., Institute of Archaeology of Jagiellonian University, Poland
DJINDJIAN F., Professor, Dr. Hab., Professor of the University of Paris 1 Pantheon Sorbonne, France
IVANTCHIK A. I., Professor, National Centre for Scientific Research of France, France
FORNASIER J., Professor, Dr. Hab., Martin Luther University Halle-Wittenberg, Germany
HARDY S. A., PhD, Norwegian Institute in Rome, University of Oslo, Great Britain
KAISER E., Professor, Dr. Hab., Free University of Berlin, Germany
OTROSHCHENKO V. V., Professor, DSc in History, National University of Kyiv-Mohyla Academy
PLAVINSKI M. O., PhD in History, University of Warsaw, Poland
POTEKHINA I. D., PhD in History, Institute of Archaeology of the NAS of Ukraine
RABINOWITZ A., PhD in Classical Archaeology, University of Texas at Austin, the USA
SHEVCHENKO T. M., PhD in History, Institute of Archaeology NAS of Ukraine (Executive Secretary)
ZALIZNIAK L. L., Professor, DSc in History, National University of Kyiv-Mohyla Academy

ЗМІСТ

CONTENTS

Статті

KUSHNIR A. S., SHEIKO I. M., KOZLENKO R. O., MATVIISHYNA Zh. M. Results of Palaeo-Soil Studies of Olbia in the Context of Early Urbanisation Processes in the North-Western Black Sea Region
ОНИЩУК Я. І., СЛОБОДЯН Т. І. Результати дослідження поховання № 8 на могильнику Карів I у Західному Побужжі
АКСЬОНОВ В. С. Ранньосередньовічні катакомбні поховання Верхнього Салтова з підвісками слов'янського кола

Articles

- 5 KUSHNIR A. S., SHEIKO I. M., KOZLENKO R. O., MATVIISHYNA Zh. M. Results of palaeo-soil studies of Olbia in the context of early urbanisation processes in the north-western Black Sea region
18 ONYSHCHUK Ya. Ya., SLOBODIAN T. I. Results of the Burial No. 8 Research from the Cemetery of Kariv I in the Western Buh River Region
35 AKSIONOV V. S. Early Medieval Catacomb Burials of Verkhniy Saltiv with Pendants of the Slavic Circle

Публікації археологічних матеріалів

ЄВДОКИМОВ Г. Л. [†], ДАНИЛКО Н. М., ПУСТОВАЛОВ С. Ж. Курганна група II біля смт Асканія-Нова
ЛИСЕНКО С. Д., ЛИСЕНКО С. С. Курганна група № 3 Войцехівського могильника комарівської культури

Publications of Archaeological Materials

- 46 YEVDOKYMOV H. L. [†], DANYLKO N. M., PUSTOVALOV S. Zh. Mound group "II" near Askania-Nova
61 LYSENKO S. D., LYSENKO S. S. Barrow Group No. 3 of the Voitsekhivka Cemetery of the Komariv Culture

Нові відкриття та знахідки

YILMAZ M. D. Recent Archaic Period Decorated Architectural Terracotta Finds from Akalan Citadel (Discovered during the 2022–2023 Research Campaigns)

Discoveries and Recent Finds

- 86 İLMAZ M. D. New architecturally-decorative finds of the archaic period from the Akalan Citadel (discovered during the 2022–2023 research campaigns)

Дискусії

МИНАКОВ М. А., РАДЧЕНКО С. Б. Структура археологічного знання та поняття археологічної культури: пропозиції до перегляду в перспективі акторно-мережевої теорії

Discussions

104 MINAKOV M. A., RADCHENKO S. B. The Structure of Archaeological Knowledge and the Concept of Archaeological Culture: The Perspective of Actor-Network Theory

Історія науки

СТЕПАНЧУК В. М. Юрій Георгійович Коло-сов (до 100-річчя від дня народження)

СЕГЕДА С. П. Дяченко В. Д. в історії української антропології (до 100-річчя з дня народження)

History of Science

125 STEPANCHUK V. M. Yuriy Heorhiiovych Kolosov (to the 100th Anniversary of His Birth)

139 SEHEDA S. P. Vasyl D. Diachenko in the History of Ukrainian Anthropology (to the 100th Anniversary of His Birth)

Хроніка

Сергієві Анатолійовичу Скорому — 75!

III Всеукраїнська археологічна конференція «Путівльські читання»

Алфавітний показник змісту журналу «Археологія» за 2024 рік

News Review

145 Serhii Anatoliiovych Skoryi Turns 75!

148 3rd Ukrainian Archaeological Conference “Putyvl Readings”

149 Index of Publications in *Arheologia* Journal in 2024

© В. С. АКСЬОНОВ* 2024

РАННЬОСЕРЕДНЬОВІЧНІ КАТАКОМБНІ ПОХОВАННЯ ВЕРХНЬОГО САЛТОВА З ПІДВІСКАМИ СЛОВ'ЯНСЬКОГО КОЛА

До наукового обігу вводяться матеріали катакомбних поховань ранньосередньовічного Верхньосалтівського могильника, які містять трапецієподібні підвіски. Ці підвіски є традиційною прикрасою в населення культури смоленсько-полоцьких довгих курганів другої половини VIII — початку IX ст. Досліджені поховальні комплекси датуються початком — третьою чвертю IX ст. Присутність слов'янських жіночих прикрас у катакомбних похованнях ранньосередньовічних аланів указує на існування шлюбних відносин між представниками різних етнічних груп населення півдня Східної Європи за часів існування Хозарського каганату.

К л ю ч о в і с л о в а: салтівська культура, катакомба, жіночі металеві прикраси, алани, кривичі.

Питання слов'яно-салтівських контактів має доволі велику історіографію, яка відображена в більшості узагальнюючих праць дослідників салтівської культури, що дозволяє нам опустити її детальний огляд. Проте слід зазначити, що переважна більшість дослідників визнає факт участі слов'янського населення, яке мешкало на північних та північно-західних кордонах Хозарського каганату, у формуванні салтівської культури, особливо її лісостепового варіанта. Дослідники відзначають проникнення в побут салтівського населення Донецько-Донського межиріччя деяких рис слов'янської матеріальної культури, а саме: нових типів поселень, жител та прийомів домобудування, печей, деяких типів посуду тощо (Плетнева 1962, с. 84, 91, 93–94; Квітковський 2018; Колода 2000; Колода 2015; Красильников 1998; Красильникова 2003).

* АКСЬОНОВ Віктор Степанович — кандидат історичних наук, завідувач відділу археології, Харківський історичний музей імені М. Ф. Сумцова, Харків, Україна, ORCID 0000-0002-0648-0696, aksyonovviktor@gmail.com

Ця стаття відкритого доступу за ліцензією CC BY-NC-ND 4.0
<https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/legalcode.uk>

Проникнення елементів слов'янської матеріальної культури в середовище салтівців важко уявити окремо від власне самих носіїв цих традицій, тобто людей. Факт присутності в салтівському середовищі басейну Сіверського Дінця представників слов'янського етносу, як ми вважаємо, засвідчує присутність у костюмі салтівських жінок та підлітків жіночої статі власних прикрас, не характерних для представниць аланського або болгарського етносів. Прикраси й металеві деталі костюма в традиційних суспільствах виконували соціальні, сакральні, естетичні та інші функції та виступали наочним знаком-символом статеві-вікового, соціального й економічного становища конкретної людини в суспільстві (Яценко 2006, с. 5, 6). Власні прикраси та елементи костюма були важливим показником етнічної й конфесійної приналежності конкретної людини та виконували функцію магічного захисту свого носія (Яценко 2006, с. 6). З огляду на це прикраси виготовляли майстри для конкретної людини (тобто «на замовлення») відповідно до народної традиції, тому вони не могли виступати предметом широкої торгівлі чи обміну між представниками різних етнічних груп. Таким чином, жіночі прикраси, які були наочною ознакою приналежності до конкретного етносу, поширювалися за межі ареалу конкретної культури разом із їх носіями (Мастыкова 2008, с. 26). Підтвердженням цієї тези є катакомба № 93 на четвертій ділянці Верхньосалтівського катакомбного могильника (ВСМ-IV), де в костюмі похованої жінки (за антропологічними показниками — слов'янки) поряд із «класичним» салтівським набором речей, елементів костюма та прикрас (Аксёнов, Лаптев 2009, с. 247, рис. 3: 16–22, 27–29, 31–35; 4; 8) були присутні дві трапецієподібні підвіски з бієсподібними підвісками-утримувачами (рис. 1: 6), що є традиційною прикрасою голови (джгутових головних віночків) у населення культури смоленсько-полоцьких довгих курганів VIII–IX ст. (племінне об'єднання — «кривичі») (Гавритухин 1997, с. 48; Нефёдов 2020, с. 163). Аналогічні прикраси голови були також

виявлені в катакомбі № 1 (1911 р.) на головному Верхньосалтівському некрополі (ВСМ-I) (рис. 1: 7) (Федоровский 1913, рис. 1: 2, 3; Федоровский 1914, с. 75-76, рис. 1). Ще одна трапецієподібна пластинчата підвіска походить із катакомби № 14 ВСМ-I (1947 р.) (рис. 1: 5) (Семенов-Зусер 1947, с. 21). Як вважають деякі дослідники, ці прикраси, незалежно від місця їх виробництва, могли бути виготовлені тільки носіями традицій культури смоленських догригоріанських курганів (Нефёдов 2020, с. 163).

Вивчення матеріалів Верхньосалтівського некрополя (розкопки В. Г. Бородуліна 1984–1992 рр.), які зберігаються у фондах Харківського історичного музею імені М. Ф. Сумцова, дозволило виявити ще три катакомбні поховання, у яких були присутні бронзові трапецієподібні підвіски.

Катакомба № 11 ВСМ-III (1989 р.) мала дромос довжиною 5,4 м та шириною 0,4–0,55 м, орієнтований за схилом, уздовж лінії схід-захід. У початковій частині дромоса було виявлено десять сходинок шириною 0,1–0,15 м та висотою від 0,2 до 0,5 м. Від останньої сходинки дно дромоса похило спускалося до його торцевої стінки. Дно дромоса фіксувалося на глибині 4,1 м від рівня сучасної поверхні. Верхня частина аркоподібного в плані входу до поховальної камери була зруйнована, як і склепіння самої камери. Довга вісь поховальної камери була продовженням центральної вісі дромоса. Підлога камери мала в плані форму прямокутника із заокругленими кутами розміром 2,4 × 1,6 м. На підлозі поховальної камери були зафіксовані рештки двох дорослих людей (чоловіка та жінки), які зазнали в давнину навмисної руйнації під час проведення якихось постпоховальних ритуалів (рис. 2: 1). За кістками ніг, які зберегли свій анатомічний порядок, було встановлено, що небіжчиків покладено на підлогу у випростаному положенні на спині, ногами до входу камери (головою на захід). Біля правої бокової стінки камери розташовувалися рештки чоловіка. Біля його ніг, ближче до правого переднього кута лежали сокира чекан і тесло-мотика (рис. 2: 24, 25). На кістках стоп ніг чоловіка були зафіксовані срібні штамповані бляшки та наконечники, що прикрашали ремінці взуття (рис. 2: 13, 14). Уздовж лівої бокової стінки камери розміщалися рештки жінки. Серед пороку від її черепа були виявлені дві срібні литі сережки з нерухомою привіскою (рис. 2: 8). У районі грудної клітки небіжчиці було виявлено намисто зі скла, сердолику, гірського кри-

шталю, роговика (рис. 2: 16) разом зі срібною штампованою обкладинкою нагрудної прикраси (рис. 2: 15) і трьома пряжками-гудзиками зі стулок морського моллюска (рис. 2: 20). На кістках правої руки жінки було знайдено три бронзових дровових браслети (рис. 2: 23). У районі пояса небіжчиці лежали два бронзових перстені (рис. 2: 6), бронзова лита туалетна скринька разом із бронзовими дровотяними спіралеподібними пронизками (рис. 2: 4), бронзова поясна пряжка (рис. 2: 10), бронзовий наконечник пояса (рис. 2: 12), дві бронзові трапецієподібні підвіски на ланцюжку (рис. 1: 1; 2: 2). У районі стоп жінки знайдено срібні штамповані бляшки від ремінців взуття (рис. 2: 13). Біля торцевої стінки камери були виявлені бронзові позолочені кільця від сережок із рухомою привіскою (рис. 2: 7). На підлозі, між рештками чоловіка та жінки лежали: бронзовий перстень, бронзова поясна пряжка та срібні штамповані бляшки від наборного пояса (рис. 2: 10, 11). У лівому передньому куті камери стояли дві глиняні посудини — кубишка та кухоль (рис. 2: 17, 18). На підлозі камери, без прив'язки до конкретного небіжчика, були також виявлені бронзові литі бубонці (рис. 2: 19), бронзові гудзики (рис. 2: 21), бронзова ворворка (рис. 2: 22), солярний амулет (рис. 2: 3), бронзова підвіска-печатка (рис. 2: 5) та залізні черешкові ножі (рис. 2: 26).

Катакомба № 42 ВСМ-I (1986 р.) Т-подібного типу. Дромос катакомби довжиною 2,4 м та шириною 0,4–0,7 м був виритий по схилу вздовж лінії схід-захід. У східному краю дромоса фіксувалися чотири сходинки шириною 0,2–0,3 м та висотою 0,3–0,4 м. Дно дромоса від останньої сходинки до торцевої його стінки було горизонтальним. Загальна глибина дромоса біля входу до поховальної камери становила 1,7 м від рівня сучасної поверхні. У західній торцевій стінці дромоса фіксувався вхід до поховальної камери розміром 0,65 × 0,45 м та довжиною 0,2 м. У плані вхід до камери мав аркоподібну форму. Камера у плані мала форму овала розміром 2,25 × 1,45 м. Висота камери на момент дослідження становила 1,05 м. На підлозі камери фіксувалися рештки трьох небіжчиків (дорослої людини, жінки й дитини) (рис. 3: 1). Кістяки усіх небіжчиків у давнину зазнали навмисної руйнації: кістяки жінки та дитини були зруйновані повністю, а частина кісток (довгі кістки ніг жінки) навіть була вилучена. Лише нижня частина кістяка дорослої людини (тазові кістки й кістки обох ніг) зберегли свій ана-

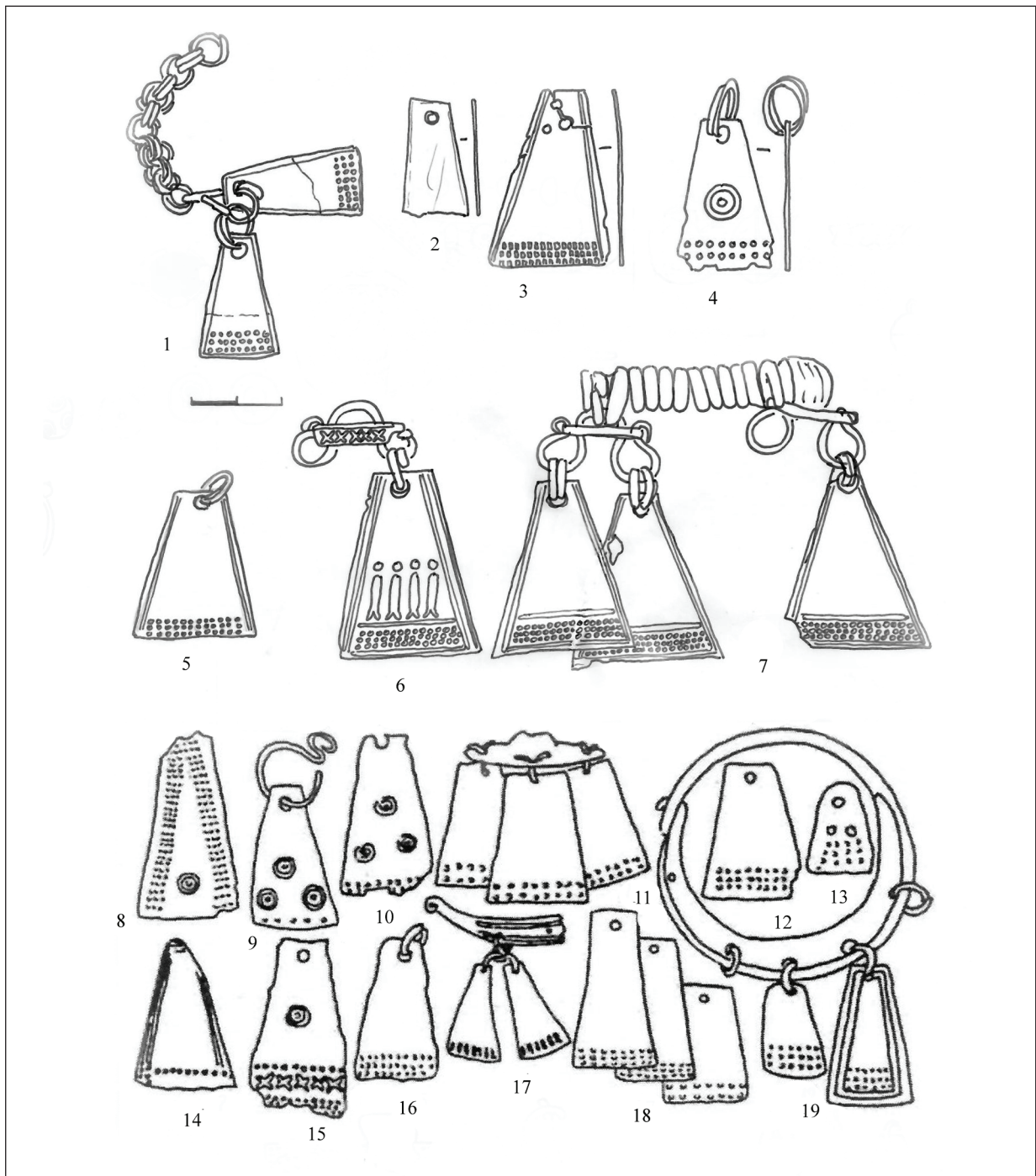

Рис. 1. Трапецієподібні підвіски з катакомбних поховань Верхньосалтівського могильника та їх аналогії з пам'яток культури смоленських довгих курганів: 1 — катакомба № 11 (ВСМ-III); 2, 3 — катакомба № 42 (ВСМ-I); 4 — катакомба № 49 (ВСМ-I); 5 — катакомба № 14 (1947 р.); 6 — катакомба № 93 (ВСМ-IV); 7 — катакомба № 1 (1911 р.); 8–19 — підвіски з пам'яток культури смоленських довгих курганів (за: Гавритухин 1997, рис. 1)

Fig. 1. Trapezoidal pendants from the catacomb burials of Verkhniy Saltiv burial ground and their analogies from the cultural monuments of the Smolensk long barrows culture: 1 — catacomb no. 11 (VSB-III); 2, 3 — catacomb no. 42 (VSB-I); 4 — catacomb no. 49 (VSB-I); 5 — catacomb no. 14 (1947); 6 — catacomb no. 93 (VSB-IV); 7 — catacomb no. 1 (1911); 8–19 — pendants from cultural monuments of the Smolensk long barrows culture (after: Gavritukhin 1997, fig. 1)

томічний порядок. За ними видно, що останній небіжчик був покладений на правий бік із підігнутими ногами головою вліво від входу. Знайдений у камері поховальний інвентар кон-

центрувався біля людських черепів та в районі грудної клітки жінки. Інвентар був представлений: литими срібними сережками з нерухомою привіскою (рис. 3: 14); трьома бронзовими

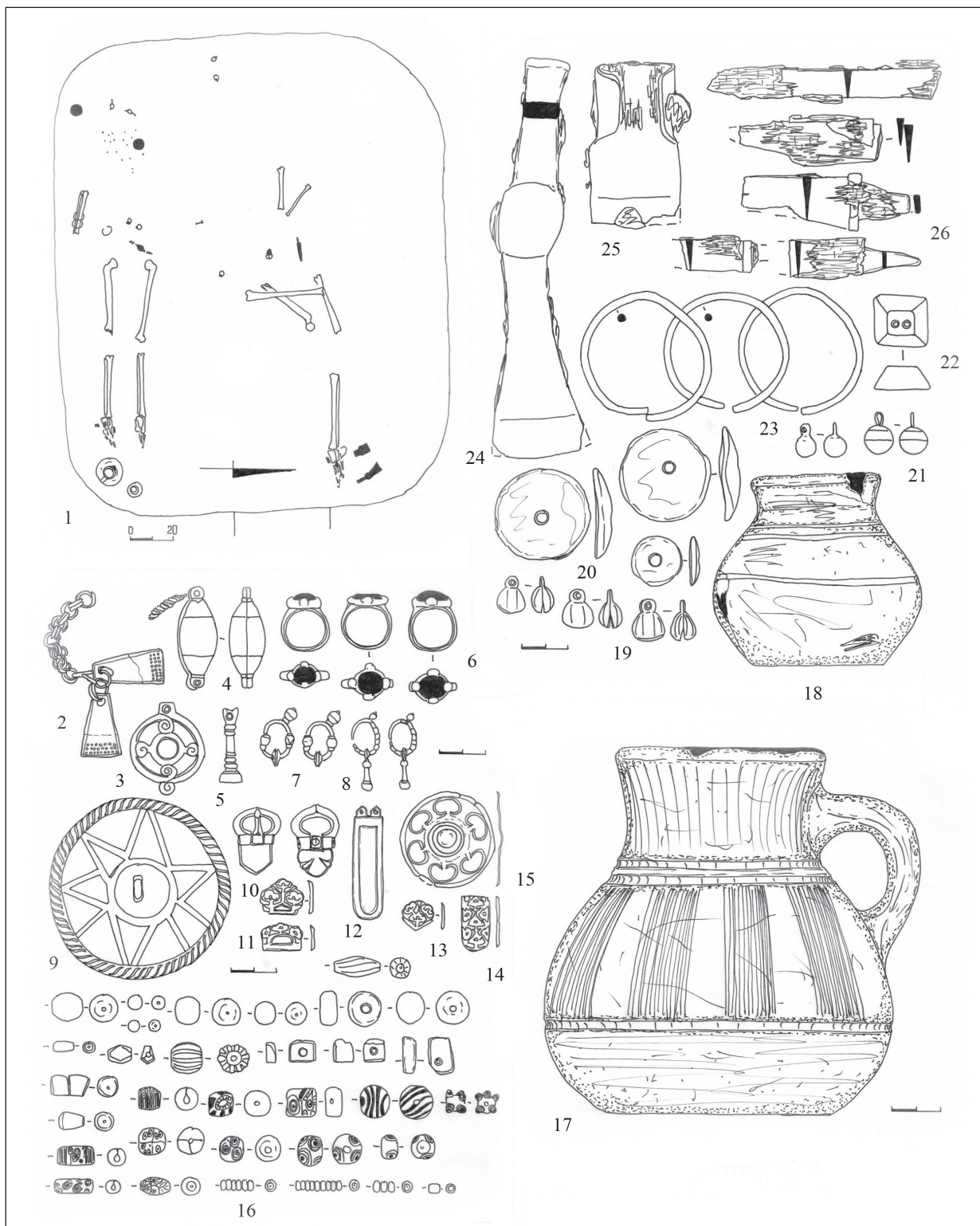

Рис. 2. Катакомба № 11 ВСМ-III: 1 — план поховальної камери; 2–26 — поховальний інвентар

Fig. 2. Catacomb no. 11 (VSB-III): 1 — plan of the burial chamber; 2–26 — funerary inventory

дротяними браслетами (рис. 3: 4); залізним ножом (рис. 3: 5); двома бронзовими каблучками (рис. 3: 6, 7); двома бронзовими бубонцями (рис. 3: 9); бронзовою коповушкою (рис. 3: 15); бронзовими дротяними спіралеподібними про-

низками (рис. 3: 10); двома трапецієподібними підвісками (рис. 1: 2, 3; 3: 3) та намистом зі скла й роговика (рис. 3: 12). Біля торцевої стінки камери лежав на боку салтівський глиняний куваль (рис. 3: 13), а біля лівої бокової стінки

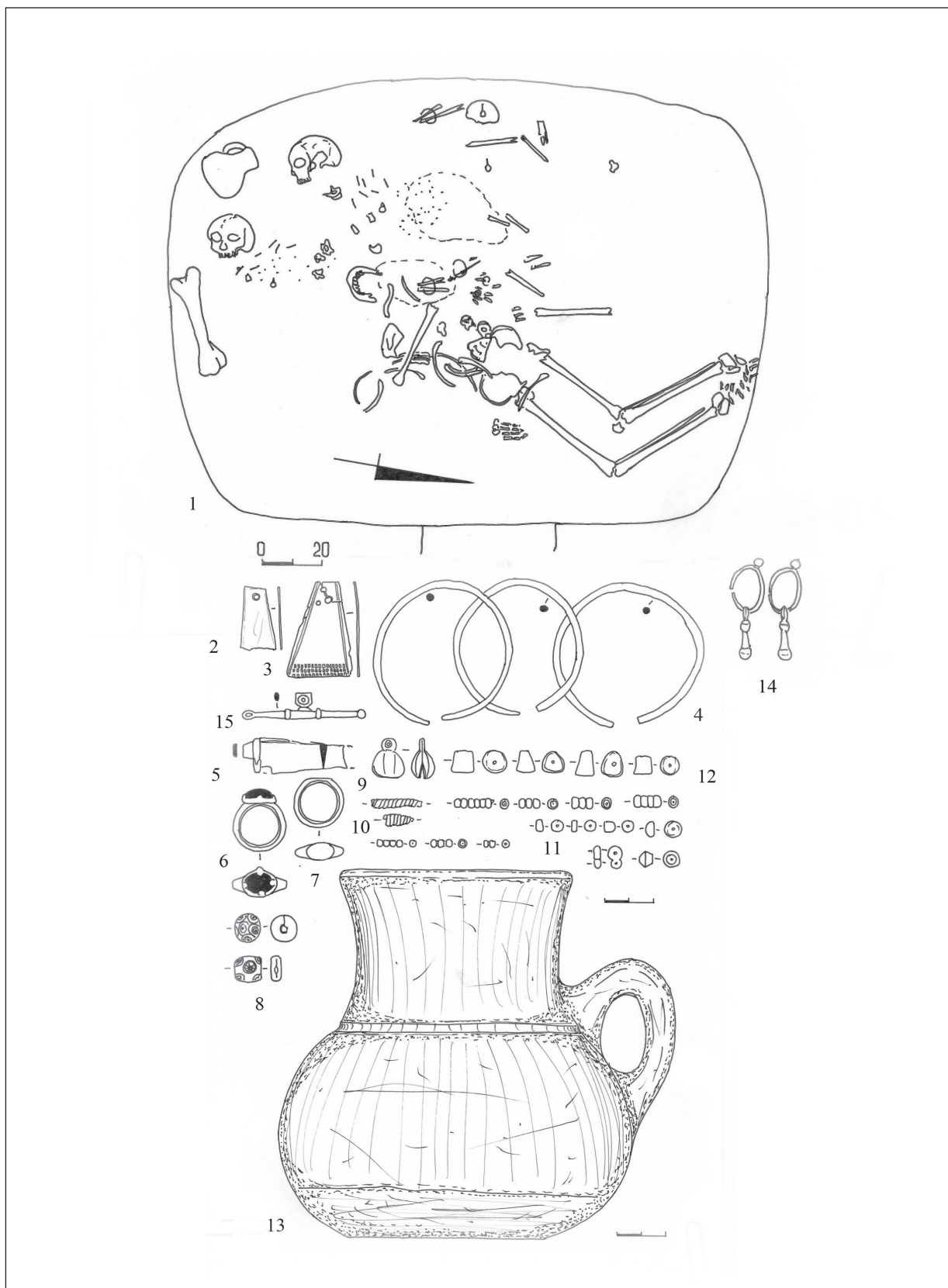

Рис. 3. Катакомба № 42 (ВСМ-І): 1 — план поховальної камери; 2–15 — поховальний інвентар

Fig. 3. Catacomb no. 42 (VSB-III): 1 — plan of the burial chamber; 2–15 — funerary inventory

камери — рештки м'ясної жертвовної їжі у вигляді кістки корови / бика.

Катакомба № 49 ВСМ-I (1986 р.) Т-подібного типу. Дромос довжиною 4,0 м та шириною 0,4–0,5 м був виритий за схилом вздовж лінії північний схід–південний захід. Він мав вісім сходинок, ширина яких коливалася від 0,1 до 0,25 м, а висота становила 0,2–0,7 м. Глибина дромоса біля його торцевої стінки дорівнювала 2,85 м. Від останньої сходинок дно дромоса під невеликим ухилом спускалося до торцевої стінки, де був аркоподібний вхід до поховальної камери розміром 0,55 × 0,5 м та довжиною 0,4 м. На підлозі камери лежали рештки трьох небіжчиків (двоє дорослих та підліток), кістяки яких були ще в давнину навмисно зруйновані (рис. 4: 1). Серед перемішаних людських кісток було знайдено: кілька залізних ножів у дерев'яних піхвах зі срібними та залізними оковками (рис. 4: 17–20); круглу бляшку-нашивку на головну стрічку (рис. 4: 3); бронзові литі бубонці (рис. 4: 8); бронзові штамповані й литі гудзики (рис. 4: 6, 11); бронзову туалетну скриньку (рис. 4: 5), бронзову трубчасту ручку від туалетного пензлика (рис. 4: 13); бронзові метеликоподібні пронизки (рис. 4: 12); дротяні спіралеподібні пронизки (рис. 4: 4); фрагмент поясної пряжки (рис. 4: 10); металеві елементи від ремінців взуття (рис. 4: 14); трапецієподібну підвіску (рис. 1: 4; 4: 2); намисто ці скла, сердолику та роговика (рис. 4: 15). У лівому передньому куті поховальної камери стояв салтівський глиняний кухоль (рис. 4: 16).

Пластинчасті підвіски трапецієподібної форми мають широке побутування серед старожитностей Східної Європи та широку хронологію. Так, вони представлені в старожитностях Подунав'я раннього й середньовісського часу, у пам'ятках празької культури, у комплексах VI–IX ст. Волго-Окського межиріччя та сусідніх територій (Гавритухин 1997, с. 44–47; Розенфельдт 1982, с. 25–30). Вони зустрічаються на пам'ятках фінно-угрів, балтів і слов'ян останньої чверті I тис. н. е. (Григорьев 2000, с. 121–122, рис. 44: 29, 30; Григорьев 2005, рис. 41: 9–21; Голубева 1987, табл. XXXIV: 15; XXXV: 6, 12, 15; XLVI: 4–6, 9; Шмидт 2012, прил. рис. 7: 3, 5; 8: 7–9, 11; 9: 2–6, 23; Шпилев 2010, с. 244–245, рис. 4: 10–14; Енуков 2020, рис. 3: 13, 14, 18, 19). Проте ці трапецієподібні підвіски різняться розміром, мають типологічні й функціональні відмінності. Слов'яни та деякі народи Прибалтики трапецієподібні під-

віски використовували як прикраси абсолютно однаково (Шмидт 2012, с. 45). Переважно вони входили до набору прикрас голови, грудей або привішувалися до пояса (Голубева 1987, табл. XXXVI: 2–10; XLVI: 21; Шмидт 2012, с. 44, 45, прил. рис. 8: 5; 9: 5, 6; 13: 5, 15; 14: 12).

Знайдені в похованнях Верхнього Салтова підвіски трапецієподібної форми прикрашені облямівкою із крапок круглої або прямокутної форми по нижньому краю, облямівкою з ліній по бокових краях та пресованим солярним символом (крапка в центрі кола) у центральній частині виробу (рис. 1: 1–4). Ці ознаки характерні для малих підвісок трапецієподібної форми «смоленсько-полоцької» серії, що їх деякі дослідники схильні датувати VIII–IX ст. (Гавритухин 1997, с. 47). На жаль, трапецієподібні привіски походять із катакомб Верхнього Салтова, у яких рештки людей були навмисно пошкоджені в давнину, тому встановити до складу прикрас голови, грудей чи пояса вони входили неможливо.

Поховальний інвентар зазначених катакомб має широкі аналогії в салтівських старожитностях другої половини VIII–IX ст. Це стосується сережок, браслетів, каблучок, гудзиків, предметів туалетного набору, елементів костюма, предметів побутово-господарського призначення, керамічного посуду (Плетнева 1989). Намисто з монохромного та багатокольорового скла, сердолику, гірського кришталю та роговика представлено типами, які доволі добре представлені в пам'ятках VIII–IX ст. Криму, Північного Кавказу, Поволжя, Дніпровського Лівобережжя (Деопик 1961; Деопик 1963, с. 135–145; Ковалевская 2000, с. 6–110). Звузити хронологічний інтервал виникнення катакомбних поховань, що містили трапецієподібні підвіски, дозволяють наявні в поховальних комплексах елементи поясної гарнітури та металеві елементи від ремінців взуття. Поясні пряжки, литий бронзовий наконечник пояса (рис. 2: 10, 12), що походять із катакомби № 11 ВСМ-III, відповідають салтівським старожитностям II хронологічного горизонту (Комар 1999, табл. 4), тоді як знайдені з ними штамповані срібні поясні бляшки (рис. 2: 11) більш характерні для III хронологічного горизонту салтівської культури (Комар 1999, табл. 4, с. 130). Усе це вказує, що виникнення цього поховального комплексу (катакомба № 11 ВСМ-III) сталося не пізніше середини IX ст. Не суперечать цьому й металеві елементи від ремінців взуття (рис. 2: 13, 14), знайдені в цій самій катакомбі.

Рис. 4. Катакомба № 49 (ВСМ-І): 1 — план поховальної камери; 2–20 — поховальний інвентар

Fig. 4. Catacomb no. 49 (VSB-III): 1 — plan of the burial chamber; 2–20 — funerary inventory

Цим самим часом — першою половиною IX ст. (хронологічний горизонт II / III) — слід датувати й катакомбу № 49 ВСМ-І. З неї походять срібні штамповані наконечники від ремінців взуття, орнаментовані рослинним (лотосоподібним)

орнаментом (рис. 4: 14), які є характерними для III хронологічного горизонту салтівських старожитностей (Комар 1999, табл. 4). Однак у камері присутня туалетна скринька, поверхня якої вкрита лотосоподібним орнаментом, виконаним

у геометричному стилі (рис. 4: 5), що більш притаманний виробам II хронологічного горизонту (Комар 1999, табл. 4). Катакомбу № 42 при відсутності предметів, які б допомогли визначити вузьку дату виникнення цього комплексу, за загальним виглядом інвентаря та наявності коповушки з центральною петелькою (рис. 3: 15) слід датувати першою половиною IX ст.

Елементи поясної гарнітури з інших катакомб Верхнього Салтова, що містять трапецієвидні пластинчасті підвіски, належать: до другої фази хронологічного горизонту I (катакомба № 1, 1911 р.) (рис. 1: 7) — кінець (перша половина) VIII ст. (Нефёдов 2020, с. 163); до горизонту II (катакомба № 5, 1904 р.; катакомба № 14, 1947 р.) (рис. 1: 5) — друга чверть IX ст. (Комар 2017, с. 123), до горизонту II / III (катакомба № 11, ВСМ-III, катакомби №№ 42, 49, ВСМ-I) (рис. 1: 1–4) — середина IX ст. (друга-третья чверть IX ст.), до хронологічного горизонту III салтівських старожитностей (катакомба № 93, ВСМ-IV) (рис. 1: 6) (Аксенов, Лаптев 2009, с. 252; Комар 2017, с. 123).

Це свідчить, що знайдені в зазначених катакомбах пластинчасті підвіски трапецієподібної форми використовували як прикраси окремі представниці населення Верхнього Салтова в кінці VIII — третій чверті IX ст. Якщо трапецієподібні підвіски в VII — на початку VIII ст. завдяки своєму широкому ареалу розповсюдження не виступали «маркером» певної культурно-етнографічної спільноти, то в другій половині VIII — першій половині IX ст. вони стають традиційної прикрасою лише в межах культури смоленсько-полоцьких довгих курганів (рис. 1: 8–19) (Гаритухин 1997, с. 48; Енуков 1990, с. 58, рис. 15: 21–29). Враховуючи хронологічну різницю виникнення катакомб, у яких були присутні трапецієподібні підвіски слов'янського типу, варто погодитися з думкою, що контакти салтівського населення Сіверського Дінця та Смоленського Подніпров'я відбувалися протягом доволі тривалого часу, як мінімум упродовж кількох десятиліть (Нефёдов 2020, с. 164). Відсутність у салтівських катакомбних похованнях будь-яких інших прикрас населення культури смоленських довгих курганів, як зауважують деякі дослідники, не дозволяє вважати похованих у катакомбах жінок уродженками Смоленського Подніпров'я або Подвин'я (Нефёдов 2020, с. 163). Присутність елементів металевого жіночого убору смоленсько-полоцьких кривичів у салтівських похованнях В. С. Нефёдов пропонує вважа-

ти «капризом моди» всередині невеликої групи місцевого аланського населення (Нефёдов 2020, с. 163). Проте з цим важко погодитися. У другій половині VIII—IX ст. салтівське населення північно-західної Хозарії перебувало на більш високому рівні соціального та економічного розвитку, ніж сусіднє з ним слов'янське, балтське та фінно-угорське населення (Горбаненко, Колода 2013, с. 161–180; Михеев 1985; Тортика 2006). Тому дуже сумнівно виглядає можливість імпорту до салтівців таких доволі простих у виготовленні прикрас, як пластинчасті підвіски трапецієподібної форми. Навпаки, дослідники фіксують широке побутування у цих народів салтівського імпорту: сережок салтівських типів, каблучок, литих бубонців, елементів поясної гарнітури, скляного намиста, столового керамічного посуду.

З огляду на це, на нашу думку, трапецієподібні підвіски могли потрапити до салтівського населення лише з їх власницями — молодими жінками й дівчатами-підлітками. Можна припустити, що молоді жінки та дівчата з племінних угруповань слов'ян («сівер'ян», «кривичів») були захоплені під час військового набігу або придбані в місцевої еліти представниками Хозарського каганату під час збирання ними данини. Практика захоплення представників аборигенного населення лісової та лісостепової зони Східної Європи (слов'ян, балтів, фінно-угрів) для подальшого продажу на невільницьких ринках Криму в країни Сходу та Візантію була типовою рисою військово-політичних процесів хозарського історико-культурного періоду (Тортика 2006, с. 414, 478). Живий товар (раби, переважно жіночої статі) разом із хутром, медом, воском були найпоширенішим предметом торгівлі в ті часи (Тортика 2006, с. 394–414). Це було зумовлено тим, що красива жінка-рабиня, навіть якщо вона нічого не вміла робити, у мусульманських країнах могла коштувати 10–15 тис. дирхемів, а середня ціна на жінку-рабину становила близька 2250 дирхемів (Тортика 2006, с. 409). У період розквіту Хозарії (друга половина VIII—IX ст.) частина живого товару могла потрапити й до салтівського населення, яке мешкало на шляху, що проходив по землях північно-західної Хазарії басейном Сіверського Дінця та з'єднував лісову зону Волго-Донського межиріччя з Кримом. Молодими жінками та дівчатами-підлітками власники товарів могли розплачуватися за вільний прохід через землі північно-захід-

ної Хозарії та надання салтівським населенням басейну Сіверського Дінця певних послуг (ночівля, постачання провіанту тощо). Рівень розвитку господарства у салтівського населення Подоння не потребував залучення значної кількості додаткової робочої сили у вигляді чоловіків-рабів, тоді як молодих жінок і дівчат могли використовувати як домашніх рабінь або наложниць. Усе це доволі слушно, якщо врахувати той факт, що верхівка Хозарського каганату, користуючись своїм географічним положенням, знімала в дельті Волги десятину з усіх товарів, у тому числі й рабів (Новосельцев 1990, с. 116-117). Можна припустити, що ця практика існувала і на менш важливих торговельних шляхах Хозарського каганату, зокрема й на шляху через північно-західні райони каганату. Звісно, ціна на живий товар на північно-західних землях Хозарії була значно нижча, ніж на ринках півдня, але тут слід враховувати такі фактори, як доцільність і престижність отримання такої платні для салтівського населення басейну Сіверського Дінця. Увійшовши до салтівського середовища як наложниці, молоді жінки й дівчата (слов'янки) отримали набір прикрас, який відповідав їх новому становищу та етнокультурному середовищу. Такі зміни набору власних прикрас і елементів традиційного костюма слід пов'язувати зі вступом людини до іншої етнічної спільноти як повноправного члена. Проте в деяких із них у костюмі залишилися окремі прикраси як своєрідний маркер їх приналежності до іншої етнічної групи населення.

Таким чином, трапецієподібні підвіски, знайдені в аланських поховальних комплексах Верхнього Салтова, ілюструють процес виникнення синкретичного за своєю матеріальною та духовною культурою населення, яке мешкало в зоні прикордонних контактів слов'янського світу та багатоетнічного населення Хозарського каганату (Колода 2015, с. 79).

Таким чином, трапецієподібні підвіски, знайдені в аланських поховальних комплексах Верхнього Салтова, ілюструють процес виникнення синкретичного за своєю матеріальною та духовною культурою населення, яке мешкало в зоні прикордонних контактів слов'янського світу та багатоетнічного населення Хозарського каганату (Колода 2015, с. 79).

Аксёнов, В. С., Лаптев, А. А. 2009. К вопросу о славяно-салтовских контактах (на примере катакомбы № 93 могильника у с. Верхний Салтов). В: Кадеев, В. И. (ред.). *Древности 2009*, вып. 8. Харьков: Харьковское историко-археологическое общество ООО «НТМТ», с. 242-258.

Гавриутхин, И. О. 1997. Маленькие трапециевидные подвески с полоской из прессованных точек по нижнему краю. *Гістарычна-археалагічны зборнік*, 12, с. 43-58.

Голубева, Л. А. 1987. Поволжские финны. В: Семенов, В. В. (отв. ред.). *Финно-угры и балты в эпоху средневековья*. Москва: Наука.

Горбаненко, С. А., Колода, В. В. 2013. *Сільське господарство на слов'яно-хозарському порубіжжі*. Київ: Інститут археології НАН України.

Григорьев, А. В. 2000. *Северская земля в VIII — начале XI века по археологическим данным*. Тула: «Гриф и К».

Григорьев, А. В. 2005. *Славянское население водораздела Оки и Дона в конце I — начале II тыс. н.э.* Тула: Гос. музей-заповедник «Куликово поле».

Деоппик, В. Б. 1961. Классификация бус Юго-Восточной Европы VI—IX вв. *Советская археология*, 3, с. 202-232.

Деоппик, В. Б. 1963. Классификация и хронология аланских украшений VI—IX вв. *Материалы и исследования по археологии СССР*, 114. Москва: Наука, с. 122-147.

Енуков, В. В. 1990. *Ранние этапы формирования Смоленско-Полоцких кривичей (по археологическим материалам)*. Москва: Курский педагогический институт.

Енуков, В. В., 2020. Древности Днепро-Донской лесостепи и проблема формирования культуры смоленских длинных курганов. *Ученые записки. Электронный научный журнал Курского государственного университета*, 4 (56), с. 1-13. Режим доступа: <https://cyberleninka.ru/article/n/drevnosti-dnepro-donskoy-lesostepi-i-problema-formirovaniya-kultury-smolenskih-dlinnyh-kurganov> [Дата обращения 21 октября 2024].

Квітківський, В. І. 2018. *Будівельна справа салтівського лісостепоного населення в басейні Сіверського Дінця кінця I тис. н.е.* Автореферат дисертації к.і.н. Інститут археології НАН України.

Ковалевская, В. Б. 2000. *Компьютерная обработка массового археологического материала из раннесредневековых памятников Евразии*. Москва: ОНТИ ПНЦ РАН.

Колода, В. В. 2000. Житла раннього середньовіччя у Верхньому Салтові. *Археологія*, 4, с. 40-54.

Колода, В. В. 2015. Контакты славянского мира и Хазарского каганата на Северском Донце: этнокультурный аспект. *Поволжская археология*, 4(14), с. 54-91.

Комар, А. В. 1999. Предсалтовские и раннесалтовские горизонты Восточной Европы (вопросы хронологии). *Vita antiqua*, 2, с. 111-136.

Комар, А. В. 2017. Ивахниковский клад (время сокрытия и культурные связи комплекса). *Stratum plus*, 5, с. 113-131.

Красильников, К. И. 1998. Печи славянского типа в жилищах салтово-маяцкой культуры Среднедонечья. В: Винников, А. З. (ред.). *Вопросы истории славян. Археология. Этнография. Сборник научных трудов*, вып. 12. Воронеж: Издательство ВГУ, с. 44-50.

Красильникова, Л. И. 2003. Вогнища і печі в спорудах хозарського часу зі степового Подонців'я. *Археологія*, 2, с. 48-60.

Мастыкова, А. В. 2008. «Княжеская» мода эпохи Великого переселения народов и северокавказский женский костюм. *Российская археология*, 3, с. 26-34.

Михеев, В. К. 1985. *Подонье в составе Хазарского каганата*. Харьков: Вища школа.

Нефёдов, В. С. 2020. Древности салтовского круга в смоленских длинных курганах. В: Бубенок, О. Б., Петрухин, В. Я. (ред.). *Хазарский альманах*, том 17. Москва: Индрик, с. 151-174.

Новосельцев, А. П. 1990. *Хазарское государство и его роль в истории Восточной Европы и Кавказа*. Москва: Наука.

Плетнева, С. А. 1962. О связях алано-болгарских племен Подонья со славянами в VIII—IX вв. *Советская археология*, 1, с. 83-94.

Плетнева, С. А. 1989. *На славяно-хазарском пограничье. Дмитриевский археологический комплекс*. Москва: Наука.

Розенфельдт, И. Г. 1982. *Древности западной части волго-окского междуречья в VI—IX вв.* Москва: Наука.

Семенов-Зусер, С. А. 1947. *Салтовская археологическая экспедиция. Итоги раскопок на территории Верхне-го Салтова в 1947 г.* Науковий архів ІА НАН України, ф.о. 750, 751.

Тортика, А. А. 2006. *Северо-Западная Хазария в контексте истории Восточной Европы (вторая половина VII — третья четверть X в.)*. Харьков: ХГАК.

Федоровский, А. С. 1913. Верхнее-Салтовский камерный могильник VIII—X в. *Вестник Харьковского историко-филологического общества*, 3, с. 1-15.

Федоровский, А. С. 1914. Дневник раскопок Верхне-Салтовского могильника 18-22 сентября 1911 г. *Вестник Харьковского историко-филологического общества*, 5, с. 75-84.

Шмидт, Е. А. 2012. *Кривичи Смоленского Поднепровья и Подвинья (в свете археологических данных)*. Смоленск: Свиток.

Шпилев, А. Г. 2010. Украшения роменского времени из Курской области (вторая половина VIII — конец X вв.). *Stratum plus*, 5, с. 221-274.

Яценко, С. А. 2006. *Костюм древней Евразии (ираноязычные народы)*. Москва: Восточная литература.

Viktor S. Aksionov

PhD, Head of the Department of Archaeology, the M. F. Sumtsov Kharkiv Historical Museum, ORCID 0000-0002-0648-0696, aksyonovviktor@gmail.com

EARLY MEDIEVAL CATACOMB BURIALS OF VERKHNI SALTIV WITH PENDANTS OF THE SLAVIC CIRCLE

As a result of work (1984–1992) at the catacomb burial ground near Verkhni Saltiv village, bronze plate pendants of a trapezoidal shape were discovered in three burials (catacombs no. 11, VSB-III; no. 42 and no. 49, VSB-I). The pendants are decorated with lines and dots along the perimeter of the item and a circle with a dot in the middle in the central part of the item (fig. 1: 1, 3, 4). Such pendants are a typical attribute of the women's costume of the population who left monuments of the Smolensk-Polotsk long barrows circle in the 8th–9th centuries — chronicle Kryvichs (fig. 1: 8–19). In the studied Alanian burials, these pendants formed a single set with typical female jewelry of the Saltiv culture. The burial complexes of Verkhni Saltiv, in which pendants of the Slavic circle were discovered, date back to the second — third quarters of the 9th century. These pendants are added to the range of similar items discovered in the catacomb burials of Verkhni Saltiv in previous years (catacombs no. 1, 1911; no. 5, 1904; no. 14, 1947; no. 93, VSB-IV) (fig. 1: 5–7). Personal jewelry, which in traditional societies serve as visible signs and symbols of the ethnic, gender, age, social and economic status of a particular person, in our opinion, testifies to the burial of Slavic women in the Saltiv culture catacombs. Slavic women were included in the Saltiv community as full members, considered as wives or concubines. It is possible to assume that these Slavic women were captured during a military raid or purchased from the local elite by representatives of the Khazar Khaganate while gathering tribute. The practice of capturing representatives of the aboriginal population of the forest and forest-steppe zones of Eastern Europe (Slavs, Balts, Finno-Ugrians) for subsequent sale on the Crimean slave markets was a typical feature of the military-political processes of the Khazarian historical and cultural period.

Key words: Saltiv culture, catacomb, women's metal jewelry, Alans, Kryvichs.

References

- Aksenov, V. S., Laptev, A. A. 2009. K voprosu o slaviano-saltovskikh kontaktakh (na primere katakomby № 93 mogilnika u s. Verkhni Saltov). In: Kadeev, V. I. (ed.). *Drevnosti 2009*, vol. 8. Kharkov: Kharkovskoe istoriko-arkheologicheskoe obshchestvo OOO «NTMT», p. 242-258.
- Gavritukhin, I. O. 1997. Malenkie trapetsievidnye podveski s poloskoi iz pressovannykh tochek po nizhnemu kraiu. *Istorična-archeolahični zbornik*, 12, p. 43-58.
- Golubeva, L. A. 1987. Povolzhskie finny. In: Sedov, V. V. (exec. ed.). *Finno-ugry i balty v epokhu srednevekovia*. Moscow: Nauka.
- Horbanenko, S. A., Koloda, V. V. 2013. *Sil'ske hospodarstvo na slov'iano-khozarskomu porubizhzi*. Kyiv: Instytut arkheolohii NAN Ukrainy.
- Grigorev, A. V. 2000. *Severskaia zemlia v VIII — nachale XI veka po arkheologicheskim dannym*. Tula: “Grif i K”.
- Grigorev, A. V. 2005. *Slavianskoe naselenie vodorazdela Oki i Dona v kontse I — nachale II tys. n.e.* Tula: Gos. muzei-zapovednik “Kulikovo pole”.
- Deopik, V. B. 1961. Klassifikatsiia bus Iugo-Vostochnoi Evropy VI—IX vv. *Sovetskaia arkheologiya*, 3, p. 202-232.
- Deopik, V. B. 1963. Klassifikatsiia i khronologiya alanskikh ukrashenii VI—IX vv. *Materialy i issledovaniia po arkheologii SSSR*, 114. Moscow: Nauka, p. 122-147.
- Enukov, V. V. 1990. *Rannie etapy formirovaniia Smolensko-Polotskikh krivichei (po arkheologicheskim materialam)*. Moskva: Kurskii pedagogicheskii institut.
- Enukov, V. V., 2020. Drevnosti Dnepro-Donskoi lesostepi i problema formirovaniia kultury smolenskikh dlinnykh kurganov. *Uchenye zapiski. Elektronnyi nauchnyi zhurnal Kurskogo gosudarstvennogo universiteta*, 4 (56), s. 1-13. Available at: <https://cyberleninka.ru/article/n/drevnosti-dnepro-donskoy-lesostepi-i-problema-formirovaniya-kultury-smolenskikh-dlinnykh-kurganov> [Accessed 21 October 2024].
- Kvitkovskiy, V. I. 2018. *Budivelna sprava saltivskoho lisostepovoho naselennia v baseini Siverskoho Dintsia kintsia I tys. n.e.* Avtoreferat dysertatsii k.i.n. Instytut arkheolohii NAN Ukrainy.

- Kovalevskaia, V. B. 2000. *Kompiuternaia obrabotka massovogo arkheologicheskogo materiala iz rannesrednevekovykh pamiatnikov Evrazii*. Moscow: ONTI PNTS RAN.
- Koloda, V. V. 2000. Dwellings of the early middle age at Verkhni Saltiv. *Arheologia*, 4, p. 40-54.
- Koloda, V. V. 2015. Kontakty slavianskogo mira i Khazarskogo kaganata na Severskom Dontse: etnokulturnyi aspekt. *Povolzhskaia arkheologiya*, 4(14), p. 54-91.
- Komar, A. V. 1999. Predsaltovskie i rannesaltovskie gorizonty Vostochnoi Evropy (voprosy khronologii). *Vita antiqua*, 2, p. 111-136.
- Komar, A. V. 2017. Ivakhnyky treasure (time of concealment and cultural connections of the complex). *Stratum plus*, 5, p. 113-131.
- Krasilnikov, K. I. 1998. Pechi slavianskogo tipa v zhilishchakh saltovo-maiatskoi kultury Srednedonechia. In: Vinnikov, A. Z. (ed.). *Voprosy istorii slavian. Arkheologiya. Etnografiia. Sbornik nauchnykh trudov*, vol. 12. Voronezh: Izdatelstvo VGU, p. 44-50.
- Krasylnikova, L. I. 2003. The fireplaces and the stoves in the constructions of the Khazars time in the step of the Donets river region. *Arheologia*, 2, p. 48-60.
- Mastykova, A. V. 2008. "Princely" fashions of the Great Migration period and woman's costume in the Northern Caucasus. *Rossiiskaia arkheologiya*, 3, p. 26-34.
- Mikheev, V. K. 1985. *Podone v sostave Khazarskogo kaganata*. Kharkov: Vishcha shkola
- Nefedov, V. S. 2020. Drevnosti saltovskogo kruga v smolenskikh dlinnykh kurganakh. In: Bubenok, O. B., Petrukhin, V. Ia. (eds.). *Khazarskii almanakh*, tom 17. Moscow: Indrik, p. 151-174.
- Novoseltsev, A. P. 1990. *Khazarskoe gosudarstvo i ego rol v istorii Vostochnoi Evropy i Kavkaza*. Moscow: Nauka.
- Pletneva, S. A. 1962. O svyaziakh alano-bolgarskikh plemen Podonia so slavianami v VIII—IX vv. *Sovetskaia arkheologiya*, 1, p. 83-94.
- Pletneva, S. A. 1989. *Na slaviano-khazarskom pograniche. Dmitrievskii arkheologicheskii kompleks*. Moskva: Nauka.
- Rozenfeldt, I. G. 1982. *Drevnosti zapadnoi chasti volgo-okskego mezhdurechia v VI—IX vv.* Moscow: Nauka.
- Semenov-Zuser, S. A. 1947. *Saltovskaia arkheologicheskaia ekspeditsiia. Itogi raskopok na territorii Verkhnego Saltova v 1947 g.* Scientific Archives of the Institute of Archaeology, the NAS of Ukraine, f.o. 750, 751.
- Tortika, A. A. 2006. *Severo-Zapadnaia Khazariia v kontekste istorii Vostochnoi Evropy (vtoraia polovina VII — tretia chetvert X v.)*. Kharkov: KHGAK.
- Fedorovskii, A. S. 1913. Verkhnee-Saltovskii kamernyi mogilnik VIII—X v. *Vestnik Kharkovskogo istoriko-filologicheskogo obshchestva*, 3, p. 1-15.
- Fedorovskii, A. S. 1914. Dnevnik raskopok Verkhne-Saltovskogo mogilnika 18–22 sentiabria 1911 g. *Vestnik Kharkovskogo istoriko-filologicheskogo obshchestva*, 5, p. 75-84.
- Shmidt, E. A. 2012. *Krivichi Smolenskogo Podneprov'ia i Podvinia (v svete arkheologicheskikh dannykh)*. Smolensk: Svitok.
- Shpilev, A. G. 2010. Adornments of Romny Time from Kursk Oblast (second half of 8th — late 10th C.). *Stratum plus*, 5, p. 221-274.
- Iatsenko, S. A. 2006. *Kostium drevnei Evrazii (iranoiazychnye narody)*. Moscow: Vostochnaia literatura.